

<https://jacek.kwasniewski.org.pl>

Heinz Schilling

Konfesjonalizacja w Rzeszy.
Przemiana religijna i społeczna w Niemczech
między 1555 a 1620 rokiem

1988

Heinz Schilling

Konfesjonalizacja w Rzeszy. Przemiana religijna i społeczna w Niemczech między 1555 a 1620 rokiem

Heinz Schilling, Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620. Opublikowane w: Historische Zeitschrift, t. 246, 1988, s. 1-45.

Streszczenie

Prezentowany tekst Schillinga (ur. 1942) jest często wskazywany jako kluczowy artykuł dla teorii konfesjonalizacji. Przedstawiam jego obszerne streszczenie (ok. 46% tekstu głównego, czyli bez przypisów). Kolejne liczby wskazują numer strony w oryginale, która jest streszczana.

Streszczenie zostało wygenerowane przez ChatGPT na podstawie mojej koncepcji, parametrów (m.in. objętość) i szczegółowych instrukcji. Ponadto kierowałem wieloetapową kontrolą jego zgodności z tekstem źródłowym oraz przeprowadziłem korektę merytoryczną, terminologiczną i językową kolejnych wersji.

Zaznaczenia kolorem ciemnoczerwonym to najważniejsze dla mojej pracy fragmenty tekstu Schillinga.

STRESZCZENIE ARTYKUŁU HEINZA SCHILLINGA

1

Schilling zaczyna od krytyki utrwalonego obrazu niemieckiej wczesnej nowożytności. Badania nad XVI wiekiem koncentrowały się przede wszystkim na reformacji, podczas gdy lata 1555-1620 pozostawały w cieniu. Historiografia narodowa XIX i początku XX wieku widziała w nich jedynie pozbawioną samodzielnego znaczenia fazę między reformacją, uznawaną za punkt szczytowy, a wojną trzydziestoletnią, traktowaną jako niemiecka tragedia. Ten negatywny osąd przetrwał także w nowszych syntezach, które przedstawiały drugą połowę XVI wieku jako okres bezbarwny i historycznie drugorzędny.

2

Autor wskazuje na sprzeczność między takim osądem epoki a praktyką badawczą młodszych historyków, którzy właśnie drugiej połowie XVI wieku poświęcali liczne ważne prace. Dlatego miejsce tego okresu w dziejach Niemiec trzeba określić na nowo, ujmując go jako część długofalowych przemian religijnych, politycznych i społecznych. Trzeba odsłonić wewnętrzne powiązania między liniami rozwoju całego „długiego XVI wieku”, które zaciera sztywna cezura 1555 roku. Należy także zbadać, czy procesy zapoczątkowane w pierwszej połowie stulecia były po 1555 roku kontynuowane.

3

Schilling pyta również, czy przemiany drugiej połowy XVI wieku wyznaczyły kierunki rozwoju trwające mimo przerwy spowodowanej wojną trzydziestoletnią. Zwrot historiografii ku historii struktur i społeczeństwa musiał skierować uwagę nie tylko na reformacyjny przełom, lecz także na późniejszą konsolidację, zagęszczenie instytucjonalne i reorganizację państwa oraz społeczeństwa. Poszczególne badania już przygotowywały nową interpretację epoki: reinterpretacja pokoju augsburskiego, funkcjonalne ujęcie Rzeszy jako systemu opartego na terytoriach, ustalenia Gerharda Oestreicha z zakresu historii stanów i społeczeństwa oraz teorii politycznej, badania nad przemianą konfliktów społecznych, a także nowe ujęcia procesów o czary. Brakowało jednak całościowej syntezy.

4

Do tych kierunków badań Schilling dołącza propozycję uznania konfesjonalizacji za główny proces epoki. Pojęcie „formowania wyznań”, wykorzystywane dotąd głównie w historii Kościoła i kultury, zostaje przekształcone w paradygmat historii społecznej. Artykuł ma pokazać konfesjonalizację w Rzeszy i z jej perspektywy przyczynić się do ponownej oceny okresu po 1555 roku.

5

Autor nie zamierza ponownie przedstawiać teorii konfesjonalizacji, lecz sprawdzić jej konkretne następstwa dla historii Niemiec. Schilling wychodzi od założenia, że w dawnej Europie - zarówno w średniowieczu, jak i we wczesnej nowożytności - religia i polityka oraz państwo i Kościół były strukturalnie splecione. W warunkach społeczeństwa wczesnonowożytnego religia i Kościół nie stanowiły jedynie wydzielonych dziedzin życia, lecz współkształtowały cały porządek społeczny oraz funkcjonowanie państwa. Związek ten był szczególnie ścisły w epoce reformacji i konfesjonalizacji. Nie zniknął również w późniejszej części wczesnej nowożytności, chociaż Oświecenie przygotowało intelektualnie nowoczesne rozdzielenie obu sfer.

6

Konfesjonalizacja oznacza dla Schillinga fundamentalny proces społeczny, który głęboko przekształcił życie publiczne i prywatne. Przebiegał on w powiązaniu z tworzeniem państwa wczesnonowożytnego i formowaniem zdyscyplinowanego społeczeństwa poddanych, zorganizowanego instytucjonalnie i terytorialnie; pozostawał też w pewnych relacjach z rozwojem gospodarki kapitalistycznej. Proces ten był ambiwalentny: umożliwiał integrację państwową i społeczną, ale zarazem rodził zasadniczą opozycję religijną i polityczną. Jego dwoma biegunami były budowa państwa i konflikt wyznaniowy. Schilling proponuje więc mówić równolegle o konfesjonalizacji katolickiej, luterńskiej i reformowanej. Takie nazewnictwo ukazuje je jako odmiany wspólnego procesu i otwiera drogę do porównania.

7

Porównanie ma ujawnić zarówno podobieństwa funkcjonalne, jak i teologiczne, duchowe oraz inne odrębności trzech konfesjonalizacji. Artykuł dzieli się na opis funkcjonującego pokoju religijnego, przedstawienie faz konfesjonalizacji oraz omówienie jej skutków społecznych. Okres od 1555 roku do wojny trzydziestoletniej rozpadła się na dwie części: czas względnie skutecznego pokoju do końca lat siedemdziesiątych XVI wieku oraz dekada, w których konfesjonalizacja zdominowała dynamikę polityczną i społeczną. Podział nie był absolutny: polaryzacja zaczęła się wcześniej, a pragmatyzm polityczny trwał także później. W czasie wojny konfesja utraciła funkcję głównej siły dziejowej, choć nadal służyła integracji państw absolutystycznych.

8

Pokój augsburski z 1555 roku był dziełem politycznych pragmatyków, a nie ideologów tolerancji. Tworzył prawny i polityczny system współistnienia, obciążony wadami, które później przyczyniły się do jego załamania. **Schilling podkreśla jednak jego początkową skuteczność.** W Augsburgu, Biberach, Ravensburgu i Dinkelsbühl po wcześniejszych ostrych konfliktach nastąpił okres względnie spokojnego współżycia katolików i luteran. Zdarzały się małżeństwa mieszane i zmiany wyznania, a szkoły, opieka społeczna i kościoły użytkowane przez obie wspólnoty nie wywoływały jeszcze poważnych sporów. Przykładem były równoczesne nabożeństwa katolików i protestantów w kościele karmelitów w Ravensburgu.

9

Postawę lat pięćdziesiątych, sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVI wieku Schilling określa jako wzajemne pozostawianie sobie swobody. Kontakty ponad podziałami utrzymywali nawet nauczyciele szkół łacińskich, którzy później mieli uczestniczyć w zaostrzeniu konfliktu. W Münsterze protestanci mogli mieszkać bez większych przeszkód, choć nie wolno im było publicznie odprawiać nabożeństw, a pokojowo nastawieni mennonici nie byli ścigani. Współpraca w korporacjach, testamenty posługujące się przede wszystkim formułami wspólnymi dla chrześcijan, a jeszcze nie specyficznie katolickimi, mieszane formy liturgiczne oraz wzgląd na korzyści gospodarcze przy przyjmowaniu obywateli świadczą, że w miastach Westfalii wyraźna tożsamość konfesyjna długo nie dominowała.

10

Aggaeus van Albada, fryzyjski prawnik i zwolennik Schwenckfelda, musiał w 1571 roku opuścić stanowisko asesora Sądu Kameralnego Rzeszy po interwencji jezuitów i korony hiszpańskiej. Biskup Würzburga Friedrich von Wirsberg zatrudnił go jednak jako radcę. Decyzję ułatwiały niedobór uczonych prawników, niechęć niemieckich książąt do Hiszpanii oraz pokojowa postawa spirytualistów. Przypadek pokazuje, że Würzburg nie był jeszcze uformowany przez katolicką konfesjonalizację. Albada otrzymał zwolnienie z udziału w katolickim kulcie i utrzymywał rozległe kontakty ze spirytualistami. Dopiero w 1576 roku nacisk Juliusza Echterera i jezuitów zmusił go do wyboru między konwersją a wyjazdem, lecz ich korespondencja trwała nadal.

11

Pod koniec lat siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych XVI wieku okres stosunkowo bezproblemowego współżycia wyznań dobiegł końca. Polaryzacja konfesyjna stopniowo objęła niemal całe życie prywatne i publiczne, podważając pragmatyczny system pokoju augsburskiego. Rozpoczęło się równoczesne formowanie religijne, polityczne i społeczne. Jego głównymi sprawcami byli teologowie, prawnicy i książęta, dlatego proces przebiegał przede wszystkim od góry ku dołowi; inicjatywy gminne występowały zwykle jako opór. **Wszystkie trzy konfesjonalizacje miały charakter książęcy. Ich gwałtowność wynikała z nałożenia się dynamiki religijnej płynącej z Trydentu i Genewy na dynamikę państwa wczesnonowożytnego, której niemiecki przebieg autor rozwija dalej.**

12

W Niemczech dynamika państwa wczesnonowożytnego nabrała nowej siły. Po reformacyjnym przełomie i w warunkach pokoju religijnego także mniejsze terytoria mogły systematycznie **przebudowywać państwo i społeczeństwo**. Był to etap długiego poszukiwania stabilności, na którym utrwały się protestanckie i katolickie Kościoły terytorialne oraz kształtowały nowe elity polityczne miast i księstw. Zmiany rozpoczęte w późnym średniowieczu i przyspieszone przez reformację stały się materiałem dla nowego porządku. **Rosło przy tym zapotrzebowanie na wykwalifikowane kadry:** państwa potrzebowały uczonych prawników i radców, a Kościoły - pastorów i superintendentów.

13

Do poszukiwanych kadr należeli także teologicznie wykształceni członkowie konsystorzów. Przez dziesięciolecia zapotrzebowanie przewyższało podaż, a sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero pod koniec XVI wieku, określanego jako stulecie pierwszej rewolucji edukacyjnej. Pojawiły się wówczas kadry potrzebne do rozbudowy państwa i przekształcania społeczeństwa. Teorie Bodina i Lipsjusza dostarczyły języka suwerenności i dyscypliny, którym państwo mogło uzasadniać swoje roszczenia. **Konfesjonalizacja stała się katalizatorem zmian, a monopol państwa wyznaniowego nad Kościołem i religią - kluczowym elementem monopolizacji władzy.** Napięcie zwiększyły wiadomości o nocy św. Bartłomieja oraz uchodźcy niderlandzcy uciekający przed hiszpańską przemocą wojskową i religijną.

14

Schilling przechodzi do **periodyzacji konfesjonalizacji**. Skoro trzy Kościoły i związane z nimi bloki polityczne formowały się we wzajemnej zależności, powinny istnieć wspólne fazy i punkty zwrotne. Synchronia jest najbardziej widoczna w sporze luterancko-reformowanym, ale obejmuje także stronę katolicką, choć bez ścisłej równoczesności. **Pierwsza faza, od końca lat czterdziestych do końca sześćdziesiątych XVI wieku, była przygotowaniem zachodzącym jeszcze w społeczeństwie przedkonfesyjnym.** Różnice teologiczne powstały wcześniej, lecz nie miały pełnej

dynamiki społecznej. Schilling przypomina, że reformowany nurt protestantyzmu był od 1529 roku prawnie piętnowany jako „sakramentarianizm”.¹

15

W okresie, gdy reformacja umacniała się w poszczególnych terytoriach, a luteranizm rozwijał się w ramach Związku Szmalkaldzkiego, nurt reformowany nie zdołał utrzymać samodzielnej pozycji. W latach czterdziestych potrzebował więc nowego początku. **Dla Schillinga zasadnicze jest to, że spory teologiczne zapoczątkowane podczas reformacji dopiero pod koniec XVI wieku rozwinęły pełną dynamikę społeczną.** Ożywienie nurtu reformowanego przyniosły impulsy szwajcarskie, Consensus Tigurinus z 1549 roku, drugi spór o Wieczерzę Pańską oraz Confessio Helvetica posterior z 1566 roku. Reformowana teologia oddzieliła się od luterkańskiej, a jej obecność społeczna ujawniła się w gminach uchodźców niderlandzkich, reformacjach miejskich w Metz, Trewirze i Akwizgranie oraz w Palatynacie, zwłaszcza po przyjęciu Katechizmu Heideiberskiego.

16

Lata 1561 i 1566 były kluczowe dla konfesjonalizacji reformowanej, a w odpowiedzi także luterkańskiej. W 1561 roku wypędzono z Frankfurtu reformowaną gminę uchodźczą, natomiast uznanie przez książąt protestanckich zmienionego Wyznania augsburskiego wywołało w Saksonii i północnych Niemczech reakcję luterkańską, która uczyniła różnice między protestantami przedmiotem otwartej polemiki. Na sejmie augsburskim w 1566 roku Palatynat uniknął wykluczenia z pokoju religijnego, nie rezygnując ze swojej odrębnej polityki wyznaniowej. Dla katolików okres od końca lat czterdziestych do początku siedemdziesiątych był również fazą przygotowawczą, w której dawne formy przedtrydenckie współistniały z rosnącym programem odnowy trydenckiej.

17

Pierwszym kamieniem milowym katolickiej konfesjonalizacji było założenie w 1549 roku placówki jezuitów w Ingolstadt. Z niej rozwinęła się sieć kolegiów, rezydencji i szkół, między innymi w Dillingen, Würzburgu i Fuldzie, kształcąca przyszłych uczestników odnowy katolickiej. W latach 1565-1566 Piotr Kanizjusz podróżował po Rzeszy, przekonując biskupów do przyjęcia dekretów soboru trydenckiego. Na sejmie augsburskim legat papieski uzyskał od stanów katolickich zasadnicze uznanie Trydentu, początkowo jeszcze tylko ustne. W 1567 roku biskup Münsteru Johann von Hoya i arcybiskup Trewiru Jakob von Eltz jako pierwsi wysocy prałaci niemieccy złożyli trydenckie wyznanie wiary, zobowiązując się do reformy własnego życia i diecezji.

¹ Sakramentarianizm - polemiczne określenie nurtów reformacyjnych, które nie przyjmowały luterkańskiej nauki o realnej, cielesnej obecności Chrystusa w Eucharystii; w tym kontekście odnosi się przede wszystkim do szwajcarskiego, a następnie reformowanego nurtu protestantyzmu.

18

Do późnych lat siedemdziesiątych XVI wieku postanowienia Trydentu pozostawały w Niemczech przede wszystkim programem. Większość duchowieństwa, z biskupami na czele, niechętnie przyjmowała reformę wymagającą koncentracji i dyscyplinowania samego kleru. Biskupi odmawiali składania wyznaniowej przysięgi, dlatego rozpowszechniała się ona raczej od dołu, zwłaszcza przez uniwersytety jezuickie. Nie wprowadzano też powszechnie dekretów soborowych, nowego brewiarza ani mszału. Poza nielicznymi wyjątkami episkopat bronił katolicyzmu przy użyciu tradycyjnych, przedkonfesyjnych środków. Kanizjusz uznawał zatem obsadę kolejnych biskupstw za sprawę rozstrzygającą i obawiał się prób rozszerzenia swobody religijnej na sejmie Rzeszy.

19

Kanizjusz wiązał powodzenie katolickiej reformy z zahamowaniem kalwinizmu palatyńskiego, co pokazuje, że **konfesjonalizacja stawała się wyścigiem o wpływy i władzę**. Symboliczna była rozmowa elektora Palatynatu Fryderyka III z legatem papieskim Commendonem podczas sejmu w 1566 roku. Reprezentowali dwa systemy kościelne i światopoglądowe, jeszcze słabe liczebnie w Rzeszy, lecz właśnie uzyskujące nowe możliwości: legat doprowadził katolickie stany do zasadniczego uznania zwrotu trydenckiego, a elektor zapewnił reformowanym swobodę prawną i polityczną. W latach siedemdziesiątych rozpoczęło się przejście do konfrontacji. Napływ uchodźców z Niderlandów i masakra hugenotów we Francji wzbudziły na dworach protestanckich lęk przed ofensywą katolicką.

20

Reformowani odpowiadali na zagrożenie dążeniem do usunięcia ostatnich pozostałości dawnej tradycji kościelnej i doprowadzenia reformacji do końca. Ukształtowany w latach siedemdziesiątych przymus samoobrony oddziaływał jeszcze długo na ich politykę. Rosnąca polaryzacja protestantyzmu zniszczyła środowiska pośrednie: wczesnoreformowane, filipistyczne i humanistyczne. Uderzenie w „kryptokalwinizm” w Saksonii w 1574 roku oraz ponowna luteranizacja Palatynatu dwa lata później pozbawiły filipistów najważniejszych ośrodków. Rozpoczęło się przekształcanie wcześniejszych Kościołów terytorialnych według modelu luteranckiego albo reformowanego. Szczególne napięcia powstawały tam, gdzie za wyznanie odpowiadało kilku władców, jak w Hesji, której książęta obrali różne drogi i wywołali spory na wspólnym uniwersytecie w Marburgu.²

21

Formuła zgody z 1577 roku i Księga zgody z 1580 roku były zarazem punktem podziału i katalizatorem. **Luteranizm skupił się wokół niezmiennego Wyznania augsburskiego, zakończył spory doktrynalne po śmierci Lutra i wszedł na drogę pełnej konfesjonalizacji. Nie wszyscy sygnatariusze czynili to dobrowolnie:** elektor Palatynatu Ludwik VI próbował uniknąć ostatecznego kroku, lecz w 1582 roku presja polaryzacji nie pozostawiła mu wyboru. Formuła zgody

² Filipiści - zwolennicy teologii Filipa Melanchtona, zwykle bardziej ugodowej niż późniejsza ortodoksja luterancka; zajmowali niekiedy pozycję pośrednią między luteranizmem a nurtem reformowanym.

przyspieszyła także formowanie obozu reformowanego. Władcy niechętni ortodoksji luteranńskiej musieli określić stanowisko; Baden-Durlach i Pfalz-Zweibrücken zwróciły się ku kalwinizmowi, a opór wobec ruchu skupionego wokół Formuły i Księgi zgody sprzyjał reformowanym elitom Gdańska, Torunia i Elbląga.

22

Pod koniec lat siedemdziesiątych istniały już w Rzeszy dwa odrębne protestanckie Kościoły wyznaniowe, rywalizujące ze sobą równie ostro jak z katolicyzmem. Nieliczne Kościoły filipistyczne oparte na zmienionym Wyznaniu augsburskim nie zmieniały ogólnego obrazu rosnącego „przymusu konfesjonalizacji”. Po stronie katolickiej nie były potrzebne nowe decyzje doktrynalne; najważniejsze stawało się praktyczne wdrażanie Trydentu. Rozbudowano papieskie przedstawicielstwa nastawione na zadania religijne i konfesyjne: w Grazu, Lucernie i Kolonii. Legaci i nuncjusze wyznaczyli kierunek reform w księstwach oraz biskupstwach. Równocześnie rozpoczęła się stopniowa wymiana kadrowa w duchowieństwie.³

23

Coraz więcej duchownych otrzymywało formację w Collegium Germanicum w Rzymie, a na czele diecezji stawali zdecydowani zwolennicy Trydentu, od Würzburga i Hildesheim po Kolonię i Münster. Podobna zmiana następowała wśród książąt i doradców politycznych, zwłaszcza u Habsburgów oraz bawarskich Wittelsbachów. Ponieważ analogiczny proces zachodził w protestantyzmie, między 1570 a 1585 rokiem dokonała się wymiana pokoleniowa. Ludzi, którzy strzegli pokoju religijnego jako trudnego kompromisu, zastąpili teologowie i politycy dążący do ofensywnej reorganizacji, wyraźnego odgraniczenia i rewizji istniejącego układu. Dla wzmocnienia własnego Kościoła, rozszerzenia wpływów i osobistej pozycji byli gotowi ryzykować kompromis polityczny. Śmierć pojednawczego Maksymiliana II i objęcie tronu przez Rudolfa II oznaczały taki zwrot także na szczycie Rzeszy.

24

Trzecia faza, od lat osiemdziesiątych XVI wieku do lat dwudziestych XVII wieku, była szczytem konfesjonalizacji. Najbardziej widoczne były przejścia terytoriów i miast na wyznanie reformowane, które faktycznie wprowadzały trzeci Kościół konfesyjny, choć prawnie nadal powoływał się on na ochronę Wyznania augsburskiego. Po pierwszym doświadczeniu Palatynatu fala rozpoczęła się w 1578 roku w hrabstwach Wetterau. W latach osiemdziesiątych objęła między innymi Bremę, Moers, ponownie Palatynat, Solms-Braunfels, Isenburg, Wied, Bentheim-Tecklenburg i Pfalz-Zweibrücken, a przejściowo także Saksonię elektorską. Kolejne nasilenie w latach 1595-1605 przyniosło reformy w Hanau-Münzenberg, Saksonii-Anhalt, Górnym Palatynacie, Lingen, Bentheim i Pfalz-Simmern.

³ Kościoły filipistyczne - protestanckie Kościoły terytorialne pozostające pod wpływem teologii Filipa Melanchtona i opierające się na zmienionej wersji Wyznania augsburskiego, zwanej Variata.

25

Listę późniejszych przejść uzupełniały Baden-Durlach w 1599 roku oraz Hesja-Kassel, Lippe i Sayn w 1605 roku. Wtedy nastąpiła cezura: reformowani nie odnosili już całościowych zdobyczy terytorialnych, choć ważne były reformowane nabożeństwa dworskie, zwłaszcza u Hohenzollernów brandenburskich, oraz pojedyncze późniejsze przypadki. **Powstał blok reformowanych terytoriów skupiony w środkowo-zachodnich Niemczech. Równolegle przebiegała mniej spektakularna konfesjonalizacja luterńska. Ruch prowadzący do przyjęcia Formuły i Księgi zgody ogarnął w latach 1573-1582 około pięćdziesięciu terytoriów i ponad trzydzieści miast Rzeszy, tworząc wyraźny blok o jednoznacznie określonej podstawie wyznaniowej.**

26

Nawet w terytoriach luterńskich, które formalnie nie przyjęły Księgi zgody, następowało teologiczne, polityczno-instytucjonalne i społeczne usztywnienie Kościoła, między innymi w Ostfrieslandzie i Brunszwiku-Wolfenbüttel. **W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVI wieku nastąpił również zasadniczy przełom katolickiej konfesjonalizacji. Bawaria, Austria Wewnętrzna, Tyrol i Salzburg pełniły od połowy lat sześćdziesiątych rolę pionierów odnowy trydenckiej. Pod koniec lat siedemdziesiątych rozpoczęła się gęsta seria reform w pozostałych katolickich częściach Rzeszy, między innymi w biskupstwach Konstancji, Strasburga i Bazylei.**

27

Katolicka konfesjonalizacja objęła następnie Fuldę, Eichsfeld należący do Moguncji, biskupstwa Würzburga i Bambergu, arcybiskupstwo Trewiru oraz dzięki polityce bawarskich Wittelsbachów kluczowe terytoria kościelne Nadrenii i Westfalii. **W ciągu niespełna dwóch dziesięcioleci katolicki konfesjonalizm przesunął się od południowego wschodu przez południowy zachód ku północnemu zachodowi Rzeszy. Pragmatyczne strzeżenie pokoju ustąpiło gotowości używania prawa i siły dla korzyści własnego wyznania. Przywódcy obozów oskarżali się wzajemnie o lekceważenie układów i nakłanianie władców do łamania prawa. Szczególnie kalwiniści widzieli konflikt jako eschatologiczną walkę prawdziwego Kościoła z papieżem i jego sojusznikami, do których zaliczali także ortodoksyjnych luteran.**

28

Na przełomie XVI i XVII wieku Rzeszę zalały polemiczne pisma teologiczne, których celem było zwarcie własnych szeregów i moralne unicestwienie przeciwnika. Wraz z równoległymi konfliktami politycznymi i społecznymi tworzyły one wielki publiczny spór obejmujący całe terytoria. Znane konflikty o biskupstwa, komisję wizytacyjną Sądu Kameralnego, kapitułę strasburską i cztery klasztory były tylko najbardziej widoczną częścią procesu, który sięgał miast, wsi, domów i rodzin. Schilling wyznacza następnie czwartą fazę, wychodzącą poza zasadniczy zakres artykułu: domknięcie konfesjonalizacji podczas wojny i po pokoju westfalskim, a zarazem rozwój irenizmu oraz stopniowe osłabianie ogólnohistorycznej roli konfesjonalizmu.⁴

⁴ Irenizm - nurt dążący do łagodzenia sporów między wyznaniem chrześcijańskimi i poszukiwania porozumienia ponad podziałami doktrynalnymi; w realiach epoki nie oznaczał jeszcze nowoczesnej tolerancji religijnej.

29

W czwartej fazie występowały przeciwne tendencje. Związek konfesjonalizmu z absolutyzmem osiągnął pełnię w reorganizacjach wyznaniowych lat dwudziestych i trzydziestych XVII wieku, częściowo przeprowadzanych pod prawem wojennym, zwłaszcza w Czechach i Austrii, a po pokoju westfalskim ostatecznie ukształtowano terytorialne Kościoły wyznaniowe. Jednocześnie stopniowo słabło przywiązanie do sztywnych podziałów, co otwierało przestrzeń dla irenizmu, pietyzmu protestanckiego i jansenizmu katolickiego. Ich korzenie sięgały XVI wieku, lecz w okresie największej polaryzacji nie mogły się swobodnie rozwijać. Irenizm bywał nawet narzędziem konfesjonalizacji: książęce zakazy wzajemnych oskarżeń między luteranami i reformowanymi ułatwiały niekiedy przeprowadzenie terytorium z luteranizmu do wyznania reformowanego.

30

W warunkach bezwzględnej rywalizacji systemów religijnych i politycznych nawet szczere wezwanie do pokoju mogło zostać przekształcone w instrument polityki wyznaniowej. **Dopiero po osłabieniu „przymusu konfesjonalizacji”,** wskutek zakończenia ujednolicania albo rezygnacji z polityzacji religii, irenizm i pobożność serca mogły odzyskać samodzielność. Ich nosicielami były często humanistyczne grupy na obrzeżach Kościołów, które mimo podporządkowania się konfesjonalizacji zachowały potrzebę swobodniejszej religijności i kontaktu ponad podziałami. Irenizm i pietyzm zyskiwały grunt tym szybciej, im bardziej konfesjonalizm kompromitował się w okrucieństwach wojny religijnej. Rozpoczynając analizę skutków, Schilling stwierdza, że dla historii społecznej podobieństwa funkcjonalne trzech konfesjonalizacji są ważniejsze niż różnice ich teologii i instytucji. Jako pierwszy wspólny instrument wskazuje wizytacje.

31

Wizytacje z wielką konsekwencją kształtowały personel oraz oblicze teologiczne Kościołów i usuwały osoby uznawane za heretyckie lub przedkonfesyjnie niepewne. Podobną funkcję pełniła polityka szkolna i uniwersytecka. Miała zapewnić następnym pokoleniom właściwe wychowanie religijne i polityczne, ujednolicić wiarę oraz sposób myślenia poddanych, a także przygotować wiarygodnych wyznaniowo urzędników Kościoła i państwa. Konfesjonalizacja obejmowała również coraz intensywniejsze działania dotyczące małżeństwa i rodziny.

32

Działania konfesyjne rozciągały się także na gospodarstwo domowe, ubogich, chorych i starych. Szczególnie wyraźne podobieństwo trzech wyznań widać w dyscyplinie kościelnej. Jej rozwiązania instytucjonalne różniły się, zwłaszcza pod względem podziału kompetencji między Kościoł i państwo, lecz cele oraz funkcje społeczne były zbliżone. Wierni, będący zarazem poddanymi, byli zobowiązani do przestrzegania norm religijnych i etycznych własnej konfesji, które odpowiadały też wymaganiom zdyscyplinowanego i racjonalnie organizowanego społeczeństwa nowożytnego. Ustrój Kościołów wyznaniowych przeważnie współgrał z wczesnoabsolutystycznymi dążeniami państwa terytorialnego, także w krajach reformowanych. Schilling zaznacza jednak istnienie nielicznych wyjątków, które omawia dalej.

33

W wyjątkowych warunkach środowiska kalwińskie zawierały sojusze z siłami republikańsko-stanowymi lub „konstytucyjnymi”. Wspólne tendencje trzech wyznań skupiały się jednak w przysiędze składanej przez sługi państwa i Kościoła. Luteranie posługiwali się Formułą zgody, katolicy trydenckim wyznaniem wiary, a reformowani także stosowali przysięgę, choć nie stworzyli jednej analogicznej księgi; w Emden weszła ona nawet do przysięgi obywatelskiej. Przysięgi pełniły funkcję podstawowej wartości społecznej kształtującej konsensus i uzasadniającej prawny przymus, a jedność wiary odpowiadała potrzebie integracji państwa i Kościoła. Wyrażało to hasło „religio vinculum societatis” - religia jako więź społeczeństwa. Zasada przypominała średniowieczną jedność duchową i świecką, czego przykładem była definicja miasta jako wspólnoty zjednoczonej tym samym wyznaniem.

34

Wczesnonowożytne układy pokojowe zachowywały średniowieczne wyobrażenie jedności duchowej i świeckiej, a miasta nadal pojmowano jako wspólnoty zbawienia. Za dawną formą kryła się jednak nowa rzeczywistość. Z idei jedności korzystało przede wszystkim państwo wczesnonowożytne. W rozbitej politycznie i wyznaniowo Rzeszy nie wzmacniała ona państwa ogólnoniemieckiego, lecz religijny integralizm poszczególnych terytoriów. Konfesjonalizacja przypieczętowała terytorialny ustrój Rzeszy i przyspieszyła zagęszczanie władzy książęcej. Nie prowadziła jednak do harmonii. Połączenie interesów świeckich państw z dynamiką odgraniczania właściwą ortodoksom przygotowało konfrontację bloków militarnych i światopoglądowych. Schilling przechodzi następnie do teorii łączących katolicką kontrreformację oraz reformowaną „drugą reformację” z modernizacją państwa i społeczeństwa.

35

W konfesjonalizacji reformowanej pomostem między reformą Kościoła a przemianą polityczną i społeczną był postulat uzupełnienia reformy nauki reformą życia, określany jako „druga reformacja”. Katolicyzm nie posiadał równie wyraźnego programu łączącego obie dziedziny. Jego odpowiednikiem stał się praktyczny sojusz Kościoła powszechnego, pozostającego od dziesięcioleci w defensywie, z państwem wczesnonowożytnym, które najpierw zapewniało ochronę, a następnie umożliwiało ofensywę polityczną. Odnowa trydencka łączyła się w ten sposób ze świeckimi celami książąt i ich biurokracji. W obu modelach kierownictwo przejęło państwo, rozbudowując władzę księcia nad Kościołem terytorialnym, mimo że teologowie katoliccy i reformowani opowiadali się często za większą autonomią kościelną lub gminną.

36

Związek konfesjonalizacji z przemianą państwa i społeczeństwa rzadziej dostrzegano w przypadku luteranizmu, ponieważ zakładano, że dokonała się ona już podczas reformacji. Zdaniem Schillinga było tak najwyżej w nielicznych terytoriach; zwykle decydujące formowanie ideowe i społeczne nastąpiło dopiero później. W Ostfrieslandzie reformowana konfesjonalizacja Emden łączyła się z republikanizmem miejskim i stanowym, natomiast luterkańska polityka władcy wspierała rozwój państwa i książęcej suwerenności. Badania Hesji-Marburga i Wirtembergii

ukazywały podobny wpływ luteranizmu na modernizację terytorialną. Kolejnego przykładu dostarczał Brunszwik-Wolfenbüttel, analizowany przez pryzmat formowania wczesnonowożytnej warstwy pastorów.

37

W Brunszwiku-Wolfenbüttel impuls do zagęszczenia państwa i społeczeństwa wypływał początkowo z odnowionego luteranizmu. Władze stopniowo oddalały się jednak od Księgi zgody, cenionej w miejscowym Kościele, lecz nigdy nieuznanej za prawnie obowiązującą normę. Na przełomie XVI i XVII wieku budowa państwa oraz książęcej zwierzchności kościelnej weszła nawet w konflikt z ortodoksją skupioną wokół Księgi zgody. Stała się ona ośrodkiem oporu szlachty, wspieranej przez nadwornego kaznodzieję Sattlera, oraz mieszczaństwa Brunszwiku, Getyngi, Hanoweru i Northeimu broniącego dawnych praw politycznych i kościelnych. Władza terytorialna sprzymierzyła się wtedy z teologią uniwersytetu w Helmstedt, a pod wpływem Georga Calixta Księgę zgody usunięto z miejscowego kanonu ksiąg wyznaniowych.

38

Przykład Brunszwiku skłania Schillinga do systematycznego zestawienia politycznych i społecznych funkcji konfesjonalizacji. W Niemczech na ogół dominowały jej impulsy dyscyplinujące, centralizujące i integrujące, silniej niż w większości innych krajów Europy. Wynikało to z terytorialnej struktury Rzeszy: wielość terytoriów i trzy główne wyznania wzajemnie się utrzymywały. Różnice między konfesjonalizacją katolicką, luterancką i reformowaną miały w tym zakresie charakter zależny od okoliczności, ponieważ wszystkie mogły wspierać wczesnoabsolutystyczne państwo książęce. Nie wolno jednak pomijać funkcji przeciwnej. Konfesje stawały się także ośrodkami opozycji, a wierność wyznaniu mogła skłaniać jednostki, grupy społeczne i teologów do sprzeciwu wobec roszczeń władzy.

39

W wielu terytoriach obok państwowotwórczej konfesjonalizacji rozwijał się konflikt między dwoma modelami ustrojowymi: scentralizowanym państwem opartym na suwerenności księcia oraz porządkiem stanowym, broniącym zdecentralizowanych wolności i przywilejów. Żadne z dwóch wyznań protestanckich nie było z natury przypisane do jednej strony. Kalwinizm wspierał opozycję stanową w Ostfrieslandzie, Czechach i Austrii, natomiast luteranizm łączył się z oporem w Brandenburgii-Prusach oraz w krajach, które władca próbował kalwinizować; w Brunszwiku podobną rolę pełniła ortodoksja związana z Księgą zgody. Funkcji politycznej wyznania nie należy wyprowadzać wprost z teologii, lecz z historycznego otoczenia. W Niemczech tworzyły je małe terytoria, intensywna budowa państwa, korzyści z sojuszu z książętami i pokój augsburski, silnie wiążący Kościoły z władzami świeckimi.

40

Szczególnego znaczenia nabiera wobec tego rozwój nowożytnej teorii oporu w Niemczech. Luterkańscy teologowie podczas oblężenia Magdeburga w okresie Interim przygotowali wiele idei, które później, za pośrednictwem Bezy i monarchomachów, weszły do reformowanego prawa oporu.

Jego wielkie znaczenie we Francji, Holandii i Anglii wynikało jednak bardziej z tamtejszych warunków politycznych, społecznych i kościelnych niż z samej teologii Kalwina. Na poziomie stosunków między terytoriami i całej Rzeszy konfesjonalizacja również zarazem integrowała i wywoływała konflikty. Schilling odrzuca przeciwstawienie aktywnych politycznie kalwinistów i katolików biernym luteranom. Większa widoczność dwóch pierwszych obozów w latach 1570-1620 wynikała przede wszystkim z ich położenia politycznego i prawnego; luteranizm także był zdolny do tworzenia sojuszy i działania w polityce Rzeszy, choć jego aktywność była mniej spektakularna.

41

Ponadterytorialne związki konfesyjne⁵ miały trwałe znaczenie, ponieważ przygotowywały ogólne prawo zawierania sojuszy uznane w pokoju westfalskim. Polityka sojuszy państw wyznaniowych otwierała niemieckim terytoriom drogę do statusu podmiotów prawa międzynarodowego. Jednocześnie **dzieje konfesjonalizacji można ująć jako przejście od osiągnięcia pokoju augsburskiego do kapitulacji wobec ideologicznych przymusów, zakończonej zbiorowym niepowodzeniem i wojną.** Schilling pyta o relację odpowiedzialności ludzi do nacisku struktur. Po stronie subiektywnej widzi ślepy zapal i moralną winę teologów oraz polityków, którzy świadomie zmierzali do konfrontacji, licząc na korzyści dla własnej konfesji, państwa i obozu. Rozbudowywali sporne roszczenia prawne i zastępowali kompromis polemiką oskarżającą przeciwnika o herezję. Autor wskazuje też ostrzegawcze głosy: plan Rantzausa, humanistów oraz luteran obstających przy pokoju.

42

Ostrzeżenia nie zdołały zahamować konfrontacji. Jubileusz reformacji w 1617 roku stał się świętem odgraniczenia, polemiki i wzajemnego zniesławiania. Subiektywnej odpowiedzialności towarzyszyły czynniki strukturalne wynikające ze splecenia religii i polityki. **Powstające państwo potrzebowało konfesji jako „więzi społeczeństwa”, co zwiększało liczbę konfliktów właściwych budowie państwa i nadawało im charakter konfrontacji totalnej.** Zjawisko nie było wyłącznie niemieckie; występowało także we Francji i Anglii. W Rzeszy wojna wyznaniowa przekształciła się jednak w konflikt państw z powodu wcześniejszego rozwoju terytorialnych ośrodków państwowości. Powstała niebezpieczna mieszanina winy, fanatyzmu i nieprzejednania z warunkami strukturalnymi blokującymi kompromis. Jej siłę zwiększały równoległe napięcia demograficzne, gospodarcze i klimatyczne oraz radykalne przemiany politycznego doświadczenia miast i wsi.

43

Polaryzacji konfesyjnej towarzyszyły drożyzna, problemy zaopatrzeniowe, epidemie i presja demograficzna, zaostrzone przez małą epokę lodową. Równocześnie słabła polityczna samodzielność lokalnych wspólnot, zwłaszcza miejskich. Zdaniem Schillinga ten zespół przemian i kryzysów, skupiony w konfesjonalizacji, silnie kształtował codzienne doświadczenia oraz długotrwałą mentalność, być może wpływając na nowożytną historię Niemiec bardziej niż sama reformacja. Państwo i Kościoły wyznaniowe były odbierane jako nowy aparat działający z góry.

⁵ Ponadterytorialne związki konfesyjne - sojusze i porozumienia łączące księstwa, hrabstwa lub miasta tego samego wyznania ponad granicami poszczególnych terytoriów Rzeszy.

Urzędnicy i magistraty, posługujący się prawem rzymskim oraz teorią suwerenności, podważali dawny porządek konkretnych praw i wolności. Mieszkańcy miast i wsi odczuwali rosnącą presję jako nieuniknioną, a ci, którzy wcześniej uczestniczyli w rządzeniu przez gminy, odpowiadali niekiedy powstaniami i własną konfrontacją totalną.

44

Duszpasterstwo wszystkich wyznań rozwinęło działalność o niespotykanej wcześniej intensywności. Za pomocą katechizmów, postyll, literatury budującej, kazań, a także opieki nad ubogimi, chorymi i słabymi miało prowadzić ludzi do zbawienia. Jednocześnie gwałtowna polemika wyznaniowa i obelgi płynące z ambon potęgowały świadomość narastającej konfrontacji religijnej, politycznej i społecznej. Niepewność i lęk nie były łagodzone, lecz włączane w konfesyjne schematy objaśniające: świat przedstawiano jako eschatologiczną walkę dobra ze złem, światła z ciemnością, dzieci Bożych z siłami piekła. Klęski głodu, zarazy, rozruchy i wojny odczytywano jako nawiedzenie i karę Bożą. Odpowiedzią miały być pokuta i cierpliwe znoszenie cierpienia, nie zaś polityczne ograniczanie konfliktów czy intelektualne przewyżczanie różnic światopoglądowych.

Schilling wskazuje następnie antyliberalne koszty połączenia konfesjonalizacji z budową państwa wczesnonowożytnego. Widać je szczególnie w praktyce przysięgi wyznaniowej, stosowanej także w działalności naukowej uniwersytetów.

45

Schilling uważa, że samo ubolewanie nad tymi antyliberalnymi kosztami, a tym bardziej obciążanie nimi winą polityków i teologów epoki konfesyjnej, byłoby ahisteryczne. Dopiero po dokonaniu wielkiej przemiany politycznej, społecznej i kulturowej mogły zwyciężyć siły, które podstawy zgody obywatelskiej upatrywały nie w absolutnej jedności wyznania, lecz w wolności przyznanej wszystkim obywatelom. W Niemczech, inaczej niż w Anglii i Holandii, do tego przełomu nie doprowadziły siły społeczne, lecz państwo neutralne światopoglądowo. W kryzysach końca XVI i początku XVII wieku nauczyło się ono, że polityka nowożytna wymaga oddzielenia konfesji od działania politycznego.